

антонімы, падае на спасылачную частку, г. зн. на аснову матывавальнага слова. Фармантная частка толькі садзейнічае захаванню антанімічнасці значэнняў суадносных матываваных слоў у параўнаных гнёздах, паколькі іх утварэнне на першай ступені, як правіла, адбываецца або ў межах аднаго і таго ж, або сінанімічных словаўтваральных тыпаў.

¹ Гл.: Лыков А. Г. // Актуальные проблемы русского словообразования. Ч. 1. Самарканд, 1987.

² Гл.: Тихонов А. Н., Пардаев А. С. Роль гнезд однокоренных слов в системной организации русской лексики. Ташкент, 1989. С. 11.

³ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 485.

⁴ Гл.: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985. Т. 2. С. 296.

Н. І. АСТАХАВА

НАЗВЫ ХЛЕБА З КОРАНЕМ *рек- ВА УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Назвы хлеба з коранем *рек- утвараюць дэрывацыйнае гняздо, якое ўключае наступныя адзінкі: бел. *печыва, дапечыва; пяхон, пяхонка, пяхонік; пяхэнне; перапёк, перапечка, перапечайка, падпёк; попека, попінка, пропека, прыпёк, скарапечка*; руск. *пекиша, пекишка, опекиш, опекишек, опекишка, опекиша, опекуш, опекушка, пекошек, опекошек, пекушка, печешка; пекло; печиво, печина; печень (печена), печеник; печенье; печенюха, печенюшка; выпек, выпечка, невывечка; недопека, недопечины; непропека, опекошек; перепека; перепечь (перепеча), перепечка, перепечье, перепечины; подпёк; припёк (припёка); припечка, припечник; пропекашка; передпечники; печное*; укр. *печиво; печіння; перепічка, перепічайка; підпека*. Вяршыняй гэтага гнязда з'яўляецца дзеяслоў *pekti, які адносіцца да даволі шматлікай, добра захаванай славянскімі мовамі групе індаеўрапейскіх дзеясловаў з тэхнічным значэннем¹. Дзеяслоў *pekti абазначае адзін з асноўных працэсаў, якія адносяцца да прыгатавання ежы. Гэтым тлумачыцца шматлікасць назваў адпаведных вырабаў. Разгляд словаўтваральнай структуры найстаражытнейшых назваў хлеба і з'яўляецца мэтай нашага артыкула.

П е ч ы в а. Назва *печыва* сустракаецца на ўсёй усходнеславянскай тэрыторыі: бел. *печыва* (фанетычныя варыянты: гомел., віцеб. *печыво*, брэст. *пэчыво*) 'печаныя вырабы з мукі', 'колькасць хлеба, выпечанага за адзін раз' (ТСБМ IV, 252; ЛП 396; ДСБ 196; Каспяровіч 242; Янкова 266; СБГ III, 512; Шатэрнік 217; НС 71), руск. *печиво* (нарматыўнае *печиво*) (фанетычныя варыянты: маск., цвяр., іван. *печиво*, ярасл. *печово, пекиво, кекево*) 'усе спечанае з пішанічнай мукі', 'што-небудзь печанае, смажанае', 'прадукты для мучных хлебных вырабаў', 'усё, што гатуецца ў печы' (Даль III, 108—109; СРНГ XXV, 317; Мельніченко 142), укр. *печиво* 'кандытарскія вырабы з мукі', 'здобнае цеста, якое выразаюць і пякуць у форме кружкоў, зорчак і інш.', 'колькасць хлеба, выпечанага за адзін раз' (Гринченко III, 149; СУМ VI, 348).

Фанетычныя варыянты *пекиво, кекево*, адзначаныя ў рускіх дыялектах, можна растлумачыць як вынік працэсу уніфікацыі асноў на заднеязычных г і к (*рек-: *печиво* → *пекиво, печиво* → *кекево*)².

Наяўнасць варыянта *печиво* ў яраслаўскіх гаворках можна растлумачыць змяненнем *е ў о*, што ўласціва многім паўночнарускім гаворкам як у націскным, так і ў ненаціскным становішчы, хоць, як адзначае Ф. П. Філін, уладзімірска-паволжская група гаворак, у якую ўваходзяць яраслаўскія і іванаўскія гаворкі, стаіць на мяжы наяўнасці-адсутнасці перахода *е ў о*³. Гэтым растлумачаецца адначасовае ўжыванне *печиво* (іван.) і *печово* (ярасл.) у адной групе гаворак.

Для адзначанай назвы выяўляюцца адпаведнікі ў паўднёвай і заходняй групам славянскіх моў: балг. *печиво* 'што-небудзь печанае' (Героу IV, 27), харв. *pećivo* 'тое, што замешана і спечана' (RJA IX, 743), макед. *печиво* 'тое ж' (Конески II, 162), чэш. *peřivo* 'печаная ежа' (Travníček 1144), дыял. *peřivo* 'печаны хлеб' (Bartoš 285), польск. *pieczywo* 'хлебны выраб', 'сукупнасць хлебных вырабаў' (SW IV, 145). Нягледзячы на

нязначныя разыходжанні, усе вышэйпералічаныя значэнні аб'ядноўваюцца тым, што яны абазначаюць печаны прадукт харчавання. Арэал назвы *печыва*, які ахоплівае ўсе славянскія мовы, дазваляе гаварыць аб яго праславянскім паходжанні (**pečivo*). Аб раннім паходжанні назвы можа сведчыць таксама яе структура. *Печыва* ўтворана пры дапамозе фарманта *-ivo* ад дзеяслова **pekti*. Фармант *-ivo* з'яўляецца адным са старажытных славянскіх фармантаў, аб чым сведчаць вытворныя з гэтым суфіксам у праславянскай мове: **belivo* 'бялізна', **ěstivo* 'ежа', **ědivo* 'тое ж' і інш., а таксама яго здольнасць далучацца толькі да кораня слова. Гэты фармант у старажытнасці меў прыкладна тыя ж функцыі, якія ён выконвае і ў сучасных усходнеславянскіх мовах⁴.

П е ч ы н а. Руск. *печина* мае ва ўладзімірскіх і пскоўскіх гаворках значэнне 'выпечаны выраб: пячэнне, пірагі, бліны' (Даль III, 108—109; СРНГ XXVII, 5). Украінская мова ведае гэта слова з «няхлебнай» семантыкай — 'кавалак гліны або цэгля, які перапаліўся і адпаў ад печы' (СУМ VI, 348).

Назва *печина* мае паралелі ў заходняй групе славянскіх моў: польск. *piecina* 'аднаразовая выпечка хлеба' (SW IV, 141), чэш. *pečinka* 'смажання' (Travníček 1144) — дэмінітыў ад **pečina*. Разарванасць арэала (паўночнарускія гаворкі рускай мовы і гаворкі польскай і чэшскай моў) сведчыць аб раннім паходжанні *печина*. Яно ўтворана ад дзеяслова **pekti* з дапамогай старажытнага, вельмі прадуктыўнага фарманта *-ina*, які з'яўляецца прадаўжэннем індаеўрапейскага фарманта *-einā*. У праславянскай мове, як і сучасных усходнеславянскіх мовах, суфікс *-in-* ўтварыў назоўнікі з канкрэтнымі і абстрактнымі значэннямі: **bylina* 'расліна', **bratovščina* 'братанне', **zvěřina* 'мяса дзікага зверу' (SP I, 120—121). Старажытнасць фарманта *-ina* пацвярджае тое, што разглядаемае *печина* з'яўляецца праславянскай адзінкай, гэта дае права ўзвесці яе да архетыпу **pečina*.

П я ч о н. Назва *пячон* у гомельскіх гаворках беларускай мовы ўжываецца для абазначэння батона (БМ VI, 231). Адпаведнік для беларускай назвы адшукваецца ў польскай мове: *resen* 'бохан хлеба' (SW IV, 101). У чэшскіх дыялектах замацаваны граматычны карэлят для бел. *пячон* — *resena* 'коржык, пернік, спечаны перад полымем у пячы' (Bartoš 263).

Арэал гэтай назвы дазваляе аднесці яе да старажытных, што дае магчымасць узвесці *пячон* (*resen*, *resena*) да дзееспрыметніка прошлага часу **resenъ*, у якім адбыўся працэс пераходу *e* ў *o* пасля мяккага зычнага перад цвёрдым пад націскам. Зацвярдзенне гукі *ч* у беларускім слове адбылося пасля зазначанага працэсу.

П е ч е н ь. Вытворныя *печень*, *печёнь*, *печёня* адзначаюцца ў пскоўскіх, цвярскіх, уральскіх гаворках рускай мовы ў значэнні 'хлебная мучная ежа: пірагі, бліны, пышкі' (Даль III, 108—109; СРНГ XXVI, 348). Назвы *печень/печеня* маюць адпаведнікі ў заходняй групе славянскіх моў: словц. *resen* 'цэлы спечаны хлеб, звычайна круглай формы' (SSJ III, 50), польск. *resen* 'бохан хлеба' (SW IV, 101). У шэрагу моў паралелі маюць больш агульную семантыку, могуць абазначаць любы печаны прадукт харчавання, часцей мяса: укр. *печеня* 'мясная страва, запечанае ці засмажанае мяса' (Грипченко III, 149; СУМ IV, 347), балг. *печень* 'нешта печанае, печыва, смажання' (Геров IV, 27), словц. *resen*, *resenja* 'мясная страва, запечанае ці засмажанае мяса' (SSJ III, 50), польск. *pieczen* 'смажання' (SPR 395), в.-луж. *rjesen* 'тое ж' (Pfuhl 458).

Ф. Слаўскі разглядае назву *печень* як суфіксальнае ўтварэнне (суфікс *-j-*) ад субстантываванага дзееспрыметніка **resenъ* (SP 1,128). Параўн. аналагічнае **studenъ* 'холод' < **studenъ* 'холодный'. Распаўсюджанасць слова ва ўсіх групах славянскіх моў і яго словаўтваральная структура даюць права лічыць яго праславянскім і ўзнавіць для яго праформу: **resenъ*/**resen'a*.

П я ч о н к а. Назва *пячонка* вядома гомельскім гаворкам беларускай мовы як 'печаны хлебны выраб' (БМ VI, 117). *Печёнка* ў пінежскіх гаворках рускай мовы мае значэнне 'рэпа, спечаная ў рускай пячы цалкам', 'сіняк' (ДЛ 1979, 117). Гэта слова мае адпаведнікі ў паўднёва-славянскіх мовах: балг. *печенка* 'смажае мяса' (Геров IV, 27), серб., харв. *печенка*, *pečenka* 'тое ж' (Груїћ 576, RJA IX, 742), славен. дыял.

ре́сенка 'тоє ж'⁵, в.-луж. *рјесѣнка* 'сушаныя фрукты' (Pfuhl 458). Усе вышэйпералічаныя словы аб'ядноўвае тоє, што яны абазначаюць нешта спечанае, запечанае, у тым ліку хлеб. Тэрыторыя распаўсюджання слова *пячонка* (*печѣнка, ре́сенка, ре́сенка*), зафіксаванага ў беларускай, балгарскай, славе́нскай, сербскай і харвацкай мовах, дазваляе лічыць яго праславянскім і ўзвесці да архетыпу **ре́сенъка*. Назва *пячонка* ўтворана ад дзееспрыметніка **ре́сень* пры дапамозе фарманта *-ъка*.

П а ч э н н е. Назва *пячэ́нне* фіксуецца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: бел. *пячэ́нне* 'кандытарскі выраб са здобнага цеста ў выглядзе кусочкаў рознай формы' (ТСБМ IV, 545), руск. *печень* (фанетычны варыянт *печеньѐ*) 'кандытарскі выраб з невялікіх кавалачкаў цеста', 'тоє, што спечана для ежы, пераважна хлебнае', 'смажанае пячэ́нне', 'абрадавае пячэ́нне са здобнага цеста' (Даль III, 108; СРНГ XXVI, 349; ССРЛЯ IX, 1146; ТСРЯ III, 251), укр. *печіння* 'хлеб, выпечаны за адзін раз', 'прыгатаванне ежы на агню ці жару' (Гринченко III, 150; СУМ VI, 347). Гэта назва мае паралелі ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: макед. *печенье* 'печаны хлеб, мяса' (Конески II, 162), серб., харв. *печенье* 'смажанае мяса' (Грујић 576), *peczenje, peczenja*, польск. *pieczenie, pieczenia*⁶; чэш. *ре́сене* 'тоє ж' (Travníček 1143), в.-луж. *рјесѣње* 'што-небудзь печанае, смажанае' (Pfuhl 458). Арэал гэтых слоў дазваляе дапусціць праслав. **ре́сеньъе*. **Ресеньъе* ўтворана ад асновы дзееспрыметніка *прошлага часу* **ре́сень* 'печаны' шляхам далучэння фарманта *-ъје-*. Гэты фармант, які з'яўляецца прадаўжэннем і *-.е- -jo- (-ijo-)*, быў вельмі прадуктыўны, паколькі далучаўся да любога залежнага дзееспрыметніка *прошлага часу* і ўтвараў назоўнікі ад любога дзеяслова⁷. Аднак, як адзначае Ж. Ж. Варбат, яшчэ ў праславянскай мове пачаўся працэс перараскладання ў імёнах гэтага тыпу з вылучэннем у выніку аднаго фарманта *-(е)нъје*, які ўтварае імёны са значэннем дзеяння і яго выніку⁸.

П а д п ё к. Назва *падпё́к* распаўсюджана ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: бел. *падпё́к*, руск. *подпёк* (граматычны варыянт *подпе́ка*), укр. *підпе́ка* — ўсе са значэннем 'падпечанае месца на хлебе, піразе' (ТСБМ III, 534; Даль III, 195; ССРЛЯ X, 525; СУМ VI, 480). Для ўсх.-слав. *падпё́к/подпе́ка* знаходзіцца адпаведнік у польскай мове — *rodpię́ka* з тым жа значэннем (SW IV, 398). Можна меркаваць, што *падпё́к/подпе́ка* з'яўляецца адной з ранніх славянскіх назваў хлеба. Яна ўзнікла ад дзеяслова *падпячы* бязафіксным спосабам.

П о п і ч к а. Назва *попичка* (фанетычны варыянт *пу́пичка*) вядома палескім, беларускім і ўкраінскім гаворкам як 'невялікая булка хлеба' (ЛП 398). Харвацкая мова мае назву *ро́ресак* 'кусок спечанага мяса' (RJA X, 785), якое на падставе яго граматычных адзнак і падабенства семантыкі можна разглядаць як паралель для палеск. *попичка*. Разарванасць арэала лексем *попичка, ро́ресак* (Палессе і Паўднёвая Славяншчына) можа сведчыць аб іх старажытным паходжанні і правамернасці ўзняцця да праформы **ро́реська/*ро́реськъ* — суфіксальнага дэрывата (суфікс *-ька/-ькъ*) ад **ро́рекі*.

П р ы п ё к. Слова *прыпё́к* фіксуецца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: бел. *прыпё́к* 'прыбаўленне ў вазе гатовага хлеба пры параўнанні з расходаванай мукой' (ТСБМ IV, 462), руск. *припё́к* (граматычны варыянт *припё́ка*) 'тоє ж', 'шышка на хлебе', 'прэсная ляпёшка, часам крэндзель', 'пасыпка на пячэ́нне, бліны', 'невялікі хлябец', 'начынка пірага' (Даль III, 432; ССРЛЯ XI, 663—664). Укр. *припек* ужываецца з іншай семантыкай — 'месца каля кухоннай пячы, 'ляжанка' (Гринченко III, 432).

Усх.-слав. *прыпё́к* мае адпаведнікі як у паўднёва-, так і ў заходнеславянскіх мовах: польск. *przypiek* 'прыбаўленне ў вазе гатовага хлеба пры параўнанні з расходаванай мукой' (SW V, 341), балг. *припек* 'месца, дзе вельмі прыякае сонца' (Геров IV, 281), макед. *припек*, серб., харв. *pripeka* 'тоє ж' (Конески 526) і інш. Арэал распаўсюджання назвы гаворыць аб яе праславянскім паходжанні, што дазваляе ўзнавіць для яе праформу **pripekъ/*pripeka* (бязафікснае ўтварэнне).

Можна меркаваць, што некаторая частка іншых назваў з гэтым каранем таксама належыць да ранніх, яны ўзніклі або ў познепраславянскі, або ў агульнаўсходнеславянскі перыяды (такія, як бел. *пячонік*, руск. *печеник*, бел. *перапё́к*, руск. *перепе́ка*, ст.-руск., руск. *перепечь*, бел. *перапечка*, руск. *перепечка*, укр. *перепі́чка*, бел. *перапечайка*, укр. *перепечайка*). Некаторыя назвы адносяцца да ўласна беларускіх (*дапечавы*,

попека, скарапечка). Большасць жа назваў хлеба з каранем **рек-* з'яўляюцца ўласна рускімі, яны ўжываюцца толькі ў гаворках рускай мовы (*пекиша, пекишка, опекуш, печенюха* і інш.).

¹ Гл.: Мейс А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 396.

² Гл.: Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. М., 1949. С. 217—218, 220, 229; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963. Карты № 65, 66.

³ Гл.: Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972. С. 194 і наст.

⁴ Гл.: Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. М., 1969. С. 85, 122.

⁵ Гл.: Будилович А. Первобытные славяне в их быте, языке и понятиях по данным лексикальным: Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. Киев, 1878—1879. Ч. 2. Вып. 1. С. 50.

⁶ Гл.: Там жа.

⁷ Гл.: Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен. Мн., 1973. С. 24.

⁸ Гл.: Варбот Ж. Ж. Назв. праца. С. 94—95.

А. К. КІКЛЕВІЧ

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЕ ПОЛЕ (структура плана выражэння) КАТЭГОРЫІ КВАНТЫФІКАЦЫІ

1. Як кожная семантычная катэгорыя натуральнай мовы, катэгорыя квантыфікацыі (далей — КК) мае шэраг сродкаў выражэння, якія адносяцца да розных узроўняў мовы і характарызуюцца рознай ступенню складанасці. Усе гэтыя формы можна падзяліць на два класы: 1) *намінацыі* і 2) *імплікатыўныя*. Да *намінацыі* форм КК трэба аднесці моўныя адзініцы, план выражэння якіх зазначае семантыку КК, г. зн. такія, для якіх КК складае сферу іх *намінацыі*. Дзякуючы выкарыстоўванню *намінацыі* адзінак выказванне характарызуецца аналітычнасцю — кожнаму элементу яго сэнсу адпавядае асобны элемент яго формы.

Імплікатыўныя сродкі выражэння КК заснаваны на тым, што КК асацыіруецца не з планам выражэння, а з планам зместу знака — план зместу знака А выступае адначасова планам выражэння знака В. Падобныя адносіны паміж структурамі знакаў характэрныя для сям'ятычных сістэм, што сцвярджаў, напрыклад, Ю. М. Лотман: «Значение выражает другое значение, то есть всякое значение может сделаться выражением для некоего содержания, которое в свою очередь может стать выражением для содержания 3-й, 4-й и N-й степени»¹.

Амбівалентнасць плана зместу знака стварае аснову дынамікі *агрэгацыі* і *канструкцыі* функцый сістэмы: адзін і той жа аспект знака можа выступаць як *агрэгацыйная* функцыя аб'екта ніжэйшага ўзроўня і як *канструкцыйная* функцыя аб'екта вышэйшага ўзроўня.

Імплікатыўныя формы семантычных катэгорый, уключаючы КК, могуць таксама выступаць як шэраг семантычных прымет выказвання, узаемадзеянне якіх абумоўлівае якасна новую семантыку.

Імплікатыўнае выражэнне значэнняў абумоўлівае *сінтэтычнасць* выказвання — асобныя семантычныя прыметы не асацыіруюцца з адпаведным планам выражэння, іншымі словамі, зместу ў выказванні больш, чым формы.

2. Асноўныя тыпы *намінацыі* форм КК можна падзяліць на тры групы: 1) *сінтэтычныя*, 2) *аналітычныя*, 3) *нулявыя*.

2.1. Сінтэтычныя формы КК складаюць ядро функцыянальнага поля гэтай катэгорыі як у плане *парадыгматыкі* — з пункту погляду колькасці форм, так і ў плане *сігнаматыкі* — з пункту погляду іх частаты ў тэксце (напрыклад, *квантарнае* слова (далей — КС) *увесь* — адно з найбольш частотных у беларускай мове).

Сярод *сінтэтычных* форм КК можна вылучыць 1) *лексічныя* і 2) *марфалагічныя*.

2.1.1. Да *лексічных* форм КК адносяцца КС, ядро *лексічнага* значэння якіх складае *квантарнае* значэнне. Граматычная характарыстыка КС *неаднародная* — яны належаць да класаў *квантарных* *займеннікаў* (*некаторыя, усе, кожны, усякі*), *дзеясловаў* (*ёсць, бывае, маецца, здара-*